

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH
ANTI KVITETS AKADEMIEN

ÅRSBOK 2018

STOCKHOLM 2018

INGELA NILSSON

Tillfälleslitteraturens berättarröst
– ett exempel från 1100-talets
Konstantinopel

DEN GREKISK-ROMERSKA TRADITIONEN karaktäriseras som bekant i stor utsträckning av återbruk, från första början till dess moderna reception. Homeros användes av Vergilius som användes av Dante, och moderna författare som James Joyce, Salman Rushdie och Margaret Atwood har använt dem alla för sina respektive romanprojekt. Just återbruk är något som intresserar mig mycket, kanske framför allt eftersom det är oundvikligt i alla estetiska uttryck men också i den vetenskapliga traditionen. Även forskare har ju sina *topoi* och ett av dem handlar om återbrukets låga status och originalets höga ställning. Trots att de flesta håller med om att originalets storhet är en romantisk föreställning från 1800-talet återupprepas den regelbundet och göder på nytt tankar om det oftast manliga geniet som liksom Gud skapar ur intet. Själv är jag intresserad av författare som öppet erkänner sitt bruk av långa traditioner, som bejakar sina omtolkningar och dessutom gärna upprepar sig själva som en del av återbrukets estetiska princip. Det är kanske därför jag tidigt hamnade i den bysantinska traditionen, som karaktäriseras av en intensiv, kärleksfull men också rivaliserande användning av det grekisk-romerska arvet, inklusive dess bibliska och patristiska ådra.

Särskilt eftertrycklig och i viss mån laddad blir denna användning under 1100-talet, då den kejsrerliga familjen Komnenos hade etablerat en

stabil, ekonomiskt och militärt framgångsrik kejsarmakt som samtidigt hotades utifrån: i väst av normander och korsfarare, i öst av seldjukerna. I huvudstaden Konstantinopel fanns ett hov och en aristokrati som var i stort behov av tre saker. För det första, ett utbildningssystem som kunde producera ämbetsmän på olika nivåer för kyrkans, hovets och rikets administration, inte bara för huvudstaden utan för hela det östromerska riket. För det andra, en intellektuell elit som kunde skriva tillfälleslitteratur av olika slag: dikter för att hylla en nyfödd prins eller tal för att prisa kejsarens segrar. För det tredje behövde man en ständig bekräftelse av den egna identiteten som både romare, grek och ortodoxt kristen – något som blev extra viktigt under tider som dessa, när den bysantinska världen trängdes från både östligt och västligt håll.

De här tre behoven – utbildning, tillfälleslitteratur och kulturhistorisk bekräftelse – fylldes av personer som förmådde kombinera alla tre i sin särskilda kompetens: ett stort antal intellektuella som var verksamma som både lärare, retoriker och poeter. Ofta började de sin karriär som lärare, antingen vid någon av Konstantinopels större skolor eller som privatlärare, samtidigt som de skrev på beställning åt hovet och aristokratin. De kunde få tjänster av olika slag inom administrationen, som sekreterare, notarier eller högre ämbetsmän, och en särskilt framgångsrik karriär kunde avslutas med en utnämning till biskop.

Det finns inga arkiv bevarade från det bysantinska riket så vi har inga kontinuerliga förteckningar över de här personerna. En hel del uppgifter om just sådana här uppdrag har dock bevarats i olika handskrifter och tillsammans med texter som personerna skrev kan man göra sig en relativt god bild av hur systemet fungerade. Det som är intressant ur ett sociokulturellt perspektiv är hur den tidiga karriären som lärare gav goda möjligheter att skapa nätverk som innefattade inflytelserika familjer från hovet och aristokratin – nätverk som sen kunde användas för en verksamhet som tillfällesdiktare, retoriker eller historiker. Före detta studenter kunde alltså bli inte bara potentiella kunder, utan också mäktiga beskyddare. Jag har ägnat många år åt att försöka kartlägga en sån här karriär

och författaren jag arbetat med heter Konstantinos Manasses. Han hör inte till de mest kända bysantinska författarna och hans texter har inte väckt särskilt stor uppmärksamhet under de sista hundra åren, men han utgör ett intressant exempel på någon som är verksam och framgångsrik under en lång period – åtminstone trettio år – och som skriver för ett nätverk av beskyddare som kan knytas till hovet och dess närmsta kretsar. En särskilt intressant sak med Manasses är att han i sina texter så öppet talar om sin egen ställning som lärare och författare, och att han gör det på ett sätt som också säger en hel del om hans beskyddare.

Jag håller nu på att avsluta en monografi som handlar om Manasses författarskap, och jag avser då inte i första hand den empiriske författaren Manasses – i stället är jag ute efter författaren så som den projiceras i hans texter och som alltså var igenkännlig för hans samtida publik. När man ser till samtliga bevarade texter av Manasses träder nämligen en förvånansvärt homogen författarberättelse fram. Den präglas av en tydlig och konsekvent stil som jag här kallar röst. Vi har ungefär 25 bevarade texter från sent 1130-tal eller tidigt 1140-tal fram till 1175. De spänner alltså över en hel karriär och det handlar om alltifrån grammatiska övningstexter (så kallad schedografi) och lärodikter till en stor krönika på vers och en serie tal till bland andra kejsaren själv, Manuel I Komnenos (1143–1180). Det är en varierad produktion av en författare som ofta har avfärdats som insmickrande och underhållande, men jag menar att vi här har mycket att lära om hur tillfälles- och beställningslitteratur fungerade under bysantinskt 1100-tal, och kanske också i andra sammanhang. Jag tänkte därför i denna essä ge några smakprov på hur Manasses använder sig av samma stil, samma motiv och samma bildspråk under en lång period, samtidigt som han återkommer till vissa teman som berör hans egen verksamhet som skribent.

Jag vill ta avstamp i en lärodikt som jag menar hör hemma tidigt i Manasses karriär, när han undervisade relativt unga elever i antik grekisk grammatik och litteratur (sent 1130- eller tidigt 1140-tal). Det gäller en framställning av författaren Oppianus liv på femtonstavig vers som

går under titeln *Vita Oppiani*. Innehållet är traditionellt och knyter an till den antika traditionen att skriva författarbiografier, och vi känner till andra biografier som beskriver Oppianus liv på ungefär samma sätt. Dikten inleds med en kort berättelse om hans härkomst: han var från staden Anazarbus i Kilikien och hade en far som var särskilt uppfylld av visdom och lärdom (*sofia* och *paideia*). Detta var under kejsar Septimius Severus tid (193–211). När Severus kom till Kilikien för att underkuva sina rivaler ställde alla kilikier upp på hans sida, alla utom Oppianus pappa Agesilaos som helt enkelt saknades:

För han tillbringade all sin tid, dag och natt, med böcker
i det att han sökte den bästa av all lärdom,
samtidigt som han tränade sin son i samma jakt. (*Vita Oppiani* 16–18)

Kejsaren Severus blev förstås arg, lät sända efter den här ”älskaren av visdom” och skickade honom i exil till Malta. Oppianus fick alltså följa med sin far till Malta, där han så växte upp och skrev sina fortfarande berömda lärodikter om fiske, jakt och fågelfångst, komponerade på hexameter. Sedan reste Oppianus till Rom – ”det äldre Rom”, som det alltid kallas i bysantinska texter – där han mötte den nya kejsaren Antoninus, mer känd för oss under namnet Caracalla (198–217). Oppianus gav till kejsaren ”de böcker som han arbetat fram” och hans tillgivenhet uppskattades så mycket av Caracalla att han fick önska sig något. Han önskade sig förstås att faderns exil skulle upphävas, och dessutom fick han ett guldmünt för varje vers han hade författat. Far och son återvände tillsammans till Kilikien, men Oppianus dog snart i en pest som hemsökte staden och folket reste en staty över honom. Lärodikten avslutas sedan med en kommentar om Oppianus stilistiska och retoriska fördelar:

att han uttrycker tankar på det mest passande sätt
och levandegör det han skriver om för läsaren
och, slutligen, att hans texter präglas av en jämn stil
som omfamnar klarheten likt en blomma,

och att han också vet hur man ska hantera kompakta idéer, vilket är svårt och mödosamt för talare. (*Vita Oppiani* 47-52)

Kort sagt är Oppianos en lämplig förebild, för han kan det som bysantinska studenter själva kämpar med: klarhet och tydlighet och konsten att ge ett stoff rätt form.

Utöver lärodiktens omedelbara och enkla budskap finns en del intressanta referenser till beställningsförfattarens egen situation, särskilt om vi jämför dem med några andra texter av Manasses. Låt oss börja med beskrivningen av fadern Agesilaos som studerar dag och natt, så intensivt att han missar själva kejsarens ankomst. Det här är inte bara ett vanligt motiv i lärodikter, utan också ett återkommande motiv hos Manasses, även i texter med helt andra funktioner än de didaktiska. Särskilt framträdande är det i hans reseberättelse om en ambassad till Jerusalem, den så kallade *Hodoiporikon*. Detta är en dikt i fyra delar som handlar om hur poeten-författaren beordras att delta i en expedition till korsfararstaterna och det heliga landet för att hitta en ny hustru åt kejsar Manuel. Hans första fru hade fött två döttrar och dött 1160, så kejsaren behöver en fru som kunde ge honom en manlig arvinge. Ambassaden är nämnd också av samtida historiker så vi vet att den ägde rum, men Manasses dikt är allt annat än en administrativ dokumentation. I stället handlar det om en poetisk, till synes känslomässig och egocentrisk dikt som uttrycker författarens fasa över att befinna sig utanför huvudstaden och dess trygga miljö. Det heliga landet är hett och kvalmigt, med dåligt vatten och usel mat – poeten undrar hur Jesus kunde stå ut med att bo där. Själv blir han svårt magsjuk och måste vila upp sig på Cypern, där han finner en tillfällig fristad hos en av sina beskyddare. Men till och med där är han långt från civilisationen:

För vad är flimret av anspråkslösa stjärnor
jämfört med solens livgivande låga?
Jämfört med Konstantins stad,
vad är Cypern i sin helhet och sina delar? (*Hodoiporikon* 2.87-90)

Den livgivande solen är här en metafor för kejsar Manuel själv, huvudsaklig mecenat och filantrop hemma i Konstantinopel. Poeten beklagar sin nuvarande situation, långt från lärdom och retorik.

O möda (μόχθος), o lärdom (μάθησις), o lärda mäns böcker
 med vilka jag vettlöst fylldes från unga år!
 O kroppens pina, o långa nätter
 som jag tillbringade med böcker,
 vaken, utan att sluta ögonen,
 ensam som en sparv i min kammare
 eller snarast som en uggle i mörkret.
 Jag bor här i ett land där vitterhet är sällsynt,
 jag sitter sysslös med fjättrad mun,
 jag har inget jobb, är orörlig som en fånge,
 en retor utan språk, utan rätt att tala,
 en retor utan röst som ingen övning får. (*Hodoiporikon* 2.91–102)

Temat fortsätter med flera variationer: poeten är som en trädgård som inte bevattnas, som en förtvinande syrsa om vintern, som en sångfågel fångad i en bur. Det enda som kan hjälpa är att få komma hem till huvudstaden, där han har en tydlig funktion och friheten att utöva sitt yrke.

Den möda som tematiseras både här och i *Vita Oppiani* (ofta med orden *mochthos* eller *ponos*, eller några av deras många synonymer) återkommer ofta i samband med såväl utbildning som beställningsverk – det är helt enkelt förknippat med skrivande (*logos*) och lärdom (*mathesis* eller *paideia*). Ett bra exempel återfinns i den stora verskrönika som Manasses är mest känd för, *Synopsis Chronike*, som han skrev för en av de viktiga kvinnliga mecenaterna, sebastokratorissa Irene (troligen på 1140-talet). I inledningen till krönikan beskriver författaren sitt uppdrag på följande sätt:

Eftersom du, ett lärdomens fosterbarn (τροφίμη λόγου), har önskat att en begriplig och klar skrift ska arbetas fram (ἐκπονηθῆναι) för dig, som lär ut på ett enkelt sätt äldre historia,

– vem som höll makten ifrån början och hur länge de fortsatte,
 över vilka de regerade och hur många år –
 ska jag åta mig bördan av detta uppdrag,
 även om det är svårt, tungt och mödosamt;
 ty skrivandets mödor (τοὺς ἐν τοῖς λόγοις μόχθους) lindras
 av dina storslagna gåvor och din generositet
 och den törst som det tunga arbetet orsakar
 släcks av dina regelbundet utbetalade donationer. (*Synopsis Chronike* 7–17)

Kanske kan man säga att den här sortens inledning fungerar nästan som en påminnelse eller en upprepning av det avtal som förmodligen slutits mellan beställare och författare. För att betona lärdomen och skrivprocessen används ordet *logos* på två ställen (först i singular, sedan i plural), och det bör noteras att betydelsen i bysantinsk grekiska sträcker sig från ursprungsbetydelsen 'ord' och 'tanke' till 'ordkonst', 'talekonst', 'skrivande', 'vitterhet', 'lärdom' och 'litteratur'.

Den här sortens patronage, som var en förutsättning för Manasses verksamhet, förekommer ju också i lärodikten om Oppianus liv, och då faktiskt med samma ordval: Oppianus reste till Rom och gav till kejsaren "de böcker som han arbetat fram" (*Vita Oppiani* 34: βίβλους ... τὰς πονηθείσας). Verbet *πονέω*, besläktat med substantivet *ponos*, används alltså i båda texterna, och det är förknippat med *logos* – mödosamt arbete och vitterhet hör ihop. Utöver en önskan fick Oppianus också ett guldmünt för varje vers han skrivit, och även om Manasses och hans elever antagligen fick mycket mindre betalt för sina texter utgjorde Oppianus ett exempel på hur en antik författare hade arbetat för kejsaren, liksom många nu gjorde på 1100-talet. För att arbeta i en sådan här miljö var man förstas som författare helt beroende av goda relationer till såväl mecenater som kollegor. Faktum är att gränsen ibland är svår att dra, eftersom relationen mellan författare och adressat ofta beskrivs i termer av likhet. Utbildning och lärdom hade hög status, även för personer av ädel börd. Sebastokratorissa Irene, som var av icke-bysantinsk härkomst men ingift i kejsarfamiljen, behövde enkel undervisning i det grekisk-

romerska arvet – hon var därför fortfarande ett ”lärdomens fosterbarn” i vuxen ålder. De som föddes in i kejsarfamiljen, och i synnerhet pojkbarna, hade däremot undervisats från unga år av just sådana som Manasses.

En sådan person var Nikeforos Komnenos, barnbarn till prinsessan Anna Komnena (1083–1153), och själv känd som en mycket lärd man. I ett tal som hölls vid Nikeforos begravning, kring 1173 – alltså ungefär trettio år in i Manasses karriär – beskriver talaren hur Nikeforos hade anmärkningsvärda språkliga och retoriska talanger. En passage är särskilt intressant, eftersom den nämner en typ av grammatiska övningar som var populära under 1100-talet, så kallad schedografi (som Manasses själv producerade, troligen tidigt i sin karriär). Övningen kunde vara muntlig eller skriftlig och den gick ut på att eleverna skulle identifiera fel i ortografi och grammatik, för att på så sätt lära sig att skriva och tala korrekt antik grekiska. I den här passagen är Nikeforos den som sätter eleverna på prov:

Den tid hade kommit då eleverna samlades för en tävling mellan dem som redan hade fått sig den första grammatiken till livs och nu närdes av schedografins framsynthet och som skickades till palatset för att kämpa som tappra atleter i ordkonst (γενναίους ἀθλευτὰς λογικῶς) med kejsaren som prisutdelare och spelledare. Där kom kejsarens signal till [Nikeforos] Komnenos – pojkbarna som boxades med ordkonsten (οἱ τοῦ λόγου πυγμάχοι παιδίσκοι) iakttog hans tunga, som skulle pröva deras styrka. Men vilken visdom, vilken sötma, vilken labyrinth av ordfällor! Hur vacker var inte ytan, hur intelligent var inte djupet, hur attraktivt var inte det synliga betet och hur stark var inte den dolda fällan! Pojken gapade, förhäxad av vad han såg, och fällan slog genast igen om honom. Så kunnig var han [Nikeforos] i att skickligt arrangera ett ordnät ... och förbereda de mest skickliga jaktredskap. (*Begravningstal över Nikeforos Komnenos* 453–466)

Att kunna presentera svåra övningar var alltså ett tecken på någons språkliga kapacitet, och här förekommer åter *logos* på flera ställen. Samtidigt ser vi hur lärare, elever och kejsrerliga personligheter möts och interagerar, och hur en högt uppsatt medlem av kejsarfamiljen på vissa

sätt är precis som läraren och författaren själv: en mästare i ordkonst med pedagogisk talang. Talet fortsätter med att hylla Nikeforos genom att understryka hans metrisk kunskaper – han beskrivs som Archilochos överman, vida överlägsen sina samtida och prisad till och med av kejsaren.

Samma motiv och samma sätt att berömma en överordnad som en like förekommer i ett lovtal till Michael Hagiotheodorites, skrivet drygt tio år tidigare, vid 1160-talets slut. Michael Hagiotheodorites var inte av kejsrerlig börd, men han var en mäktig man som vid den här tiden hade uppdraget som logothet (*megas logothetes*), ett slags premiärminister och kejsarens närmaste man. I talet berättas följande episod om honom:

Ibland arrangeras en tävling i kejsarens närvaro för de barn som är grammatikens fosterbarn (παισι τροφίμοις γραμματικῆς); och fällor gillras för att lura deras intellekt och lömska nät göms för att fånga deras tankar, likt de fällor som gillras för flygande fåglar, uttänkta av fågelfångare som använder lim och lockfåglar och snaror. Vid sådana tillfällen uppenbarar logotheten sannerligen sin konst och genljuder i hela palatset och förbereder sina snaror för pojkarna. Då ser man hans kunnighet i den sofistiska konsten och prisar hans skickliga knep. En av pojkarna grips i yttersta vingspetsen, en annan fångas i nacken, en får bittra trådar om sin rygg, ännu en fladdrar med vingarna som om han skulle flyga iväg men infångas han också; inte en enda kan ta sig ur fällan. (*Lovtal till Michael Hagiotheodorites* 264–274)

Michael Hagiotheodorites var alltså, precis som Nikeforos Komnenos, så kompetent i grekisk grammatik och talekonst att han kunde pröva eleverna i denna sorts tävling som ägde rum inför kejsaren själv. Liksom Nikeforos skrev Hagiotheodorites också själv poesi och en av hans dikter har bevarats. Lovpriset var alltså inte enbart ett sätt för Manasses att smickra en man med makt och pengar. De här båda passagera ur texter som är skrivna med mer än tio års mellanrum är intressanta på flera sätt. Dels ger de en unik inblick i utbildningssystemet i 1100-talets Konstantinopel, dels visar de att Manasses – som här agerar ögonvittne – hade en ställning i det systemet, troligen som lärare vid skolan vid det kejsrerliga

barnhemmet, det så kallades *Orphanotropheion*. Samtidigt är de viktiga källor för förståelsen av relationerna mellan olika aktörer. Om man som lärare var engagerad i utbildningen av unga aristokrater och medlemmar ur den kejserliga familjen kunde man också vara med och utbilda beskyddare och donatorer för att på så sätt trygga sin egen karriär.

Jag skulle här vilja återvända till lärodikten om Oppianus och diktens sista verser som behandlar Oppianus stilistiska och retoriska fördelar: ”att han uttrycker tankar på det mest passande sätt och levandegör det han skriver om för läsaren”. I ljuset av det vi har sett här, hur Oppianus i dikten framställs som en beställningsdiktare som i likhet med Manasses själv ägnar stor möda åt sitt skrivande, blir de här verserna särskilt intressanta. Ett av Manasses egna grepp är nämligen ekfrasen – den retoriska beskrivningen som får läsaren att visualisera det som beskrivs. Vi har redan sett hur jämförelsen med fågeljakt gör beskrivningen av grammatikelevernas mödor till en dramatisk kamp för livet, men Manasses skrev också ett antal fristående ekfraser, bland andra två stycken som handlar om just fågeljakt. Oppianos jaktbeskrivningar spelade alltså en viktig roll genom hela Manasses författarskap, samtidigt som han var en av de viktigaste antika modellerna för bysantinska studenter, av rent stilistiska skäl. Det här sättet att med hjälp av återkommande motiv, stilistiska och berättartekniska grepp skapa en tydlig och konsekvent berättarröst är en central del i min förståelse av tillfälleslitteratur.

Flera av texterna jag nämnt här hör traditionellt inte till den kategorin, eftersom den ofta förknippas med i första hand dikter som framförs vid ett enda tillfälle och inte har någon funktion bortom just det framförandet. Enligt en sådan definition skänker författaren sin röst till tillfället eller beställaren, och det är här som den ofta uppfattas som ointressant ur ett originalitetsperspektiv. Min förståelse av tillfälleslitteratur är mindre kategorisk och har inget att göra med genre eller form. Tillfället är inte en funktion i sig, eftersom varje text kan ha helt olika funktioner även om de framförs vid samma tillfälle eller i liknande sammanhang. Jag menar att många typer av verk kan definieras som just tillfälleslitteratur, både

sådana som beställs och sådana som skrivs i förhoppning om kommande beställningar eller fördelar, bara de har ett syfte bortom det rent litterära. I ett politiskt och socialt system som var baserat på patronage var litteraturens syfte inte att *vara* utan att *uppnå något*, antingen för författaren själv (att avancera socialt) eller för beställaren (att få högre status). För en lärare som hoppas på att avancera socialt eller ämbetsmannamässigt kunde därför också didaktiska arbeten vara tillfälleslitteratur, som till exempel en lärodikt som presenterades till en mecenat men sedan också användes i undervisningen.

Bysantinsk 1100-talslitteratur framfördes alltid vid ett särskilt tillfälle eller flera, och det var publikens gillande eller ogillande som avgjorde en författares karriär. Det gällde att inte bara underhålla för stunden, utan att visa hur man kunde skapa den avgörande länken mellan nutiden och det förflutna – få de lärda åhörarna att känna sig som både romare och greker. För att få kontinuerliga uppdrag var det också relevant att skapa en berättelse där man själv ingick i ett sammanhang; tillfälleslitteraturens bärande röst var, enligt mitt sätt att se det, inte bara en stil utan också en berättarröst. Man kunde inte bara upprepa det alla andra hade sagt eller skrivit, eftersom det ansågs vara dålig imitation. Den korrekta vägen var att använda sig av det antika och bysantinska arvet, men på ett innovativt och ständigt nyskapande sätt. Tillfälleslitteratur gynnade därmed originalitet och uppmanade till en utmaning av genregränser och konventioner, snarare än att vara statisk eller upprepande. Eller rättare sagt: upprepning och återbruk var en viktig del av att kunna skapa sin egen starka och individuella röst, om man nu ville ha en framgångsrik karriär under mer än trettio år. Att döma av de texter som har bevarats lyckades Konstantinos Manasses med just det.

Inträdesföredrag den 6 februari 2018

- Vita Oppiani*: ed. A. Colonna, 'De Oppiani vita antiquissima', *Bollettino del Comitato per la preparazione della edizione nazionale dei classici greci e latini* 12 (1964), 33–40, speciellt 38–39.
- Hodoiporikon*: ed. K. Horna, 'Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses', *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904), 313–355; ny utgåva och nygrekisk översättning K. Chrysogelos, *Κωνσταντίνος Μανασσής, Οδοιπορικόν: κριτική έκδοση, μετάφραση, σχόλια* (Thessaloniki 2017).
- Synopsis Chronike*: ed. O. Lampsidis, *Constantini Manassi Breviarium Chronicum* (Aten: CFHB, 1996).
- Begravningsstal över Nikeforos Komnenos*: ed. E. Kurtz, 'Evstafija Fessalonikijskago i Konstantina Manassii monodii na konchiny Nikifora Komnina', *Vizantiiskii vremennik* 17 (1910), 283–322, speciellt 302–322.
- Lovtal till Michael Hagiotheodorites*: ed. K. Horna, "Eine unedierte Rede des Konstantin Manasses", *Wiener Studien* 28 (1906), 171–204, speciellt 173–184.

Samtliga översättningar till svenska är mina egna. För en utmärkt introduktion till 1100-talets kejsrerliga kultur och i synnerhet Manuel I Komnenos, se P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993). Om litteraturens karaktär under samma tid, se I. Nilsson, *Raconter Byzance: la littérature au XIIe siècle* (Paris: Belles lettres, 2014). Den monografi som nämns ovan har den preliminära titeln *Constantine Manasses and the authorial voice of occasional literature* (Oxford: Oxford University Press, 2019).